

חוק הייבום והחליצה במקרא

אברהם לב

א. חוק הייבום

1. מקורות במקרא

2. התפתחות חוק הייבום

3. מסקנות ראשונות

ב. החליצה

1. מנהג החליצה

2. בין מגילת רות לחוק הייבום והחליצה

3. מסקנות

חוק היבום: היסטוריה ומקורות

חוק הייבום מוכר לנו מהמקרא בספר דברים. הוא מופיע במקרא בשלושה ספרים: בראשית, מגילת רות ובספר דברים. על פי הכרונולוגיה המקובלת על כל חוקרי המקרא ופרשניו, הרי שספר בראשית הוא הטקסט הקדום ביותר מבין השלושה.

על מגילת רות נחלקו הדעות; המקדימים טוענים כי לפי הקשרה והעובדה שבשולת היוחסין המובאת בפרק ד' אין מוזכר יורש לדוד מייחסים את כתיבתה לימי מלכות דוד. האסכולה המאחרת מייחסת את כתיבתה של המגילה לימי עזרא, בטענה כאילו נכתבה המגילה ככתב פולמוס, בעד נישואים מעורבים. לדעתי, לטענה המאחרת אין כל אחיזה בטקסט ונראה בהמשך מדוע.

על ספר דברים, או בכינויו משנה תורה, נחלקו הדעות בין חוקרי המקרא, הדעה המבוססת לדעתי, היא שיש ליחס את כתיבתו לימי יאשיהו מלך יהודה ולרפורמות שהנהיג, ומכאן ספר דברים הוא המאוחר מבין השלושה.

הופעת המנהג במקרא בספר בראשית בתקופת האבות מתאימה ומקבילה בזמנה לתקופה שבה הונהגו חוקי היבום גם בעמים אחרים ואת ההוכחה לכך אנו מוצאים בממצאים ארכיאולוגיים מאשור ומנוזו.

התפתחות חוק הייבום

הדעה הרווחת בין חוקרי המקרא היא שחוק הייבום הוא שלוחה או התפתחות של חוק הקניין, המתייחס אל הנחלה ושמירתה בתחום המשפחה הקרוב, ומכאן היחס וההתייחסות אל האשה כחלק מרכוש בית האב שצריך לשמור בתחום המשפחה הקרוב ביותר. עקבות להתייחסות כזאת אנו רואים גם בחוק המקראי "לא תהיה אשת החוצה לאיש זר".

במאמרה של שרה סגל פוליקוב ב"בית מקרא", תשמ"ה: ע"מ 429 "חיי חקלאים באספקלריה של המקרא" מוצגת התפיסה הקובעת את מוצאו והתפתחותו של החוק ממצבו כחוק קניין קרקעי משותף, ועד למצבו כחובת הייבום המתמשכת שהיא המקבילה לחובת הגאולה. בסיפור המקראי בבראשית ל"ח מתואר המקרה שארע למייסד שבט יהודה ותמר כלתו שהתאלמנה בפעם הראשונה. יבמה, בנו השני של יהודה (אונן), מסרב למלא את חובתו ללדת איתה בן עד יום מותו.

הבן השלישי, שילה, היה צעיר מדי, וכאשר חשבה תמר כי יהודה אביו מתחמק מלשלוח אותה אליה היא מתחפשת לזונה ומפתה את יהודה לשכב עמה וכך היא מקבלת את זכותה ליבום. מנהג היבום מוצג כאן כמנהג כנעני המקובל בין יושבי הארץ. התאור בבראשית ל"ח מובא בהקשר ברור להתערותו ולהתערבותו של יהודה בבני כנען, שאיתם התחתן והתרועע, לאחר שפרש מחברת אחיו. מייסד שבט יהודה הקפיד מאוד לנהוג כמנהג שכניו ובעיקר לשמור על שמו הטוב בין יושבי הארץ: "ויאמר יהודה תקח - לה פן נהיה לבוז". התנהגותה של תמר, כלת יהודה, שלא הייתה מבנות ישראל מוכיחה בוודאות כי היבום הייתה אחת מזכויותיה של האלמנה ותמר עמדה על זכותה בכל דרך, תרתי משמע.

במקרה זה מוצגת חובת היבם המתמשכת בלבד, ללא האפשרות להיחלץ ממנה, ונראה כי לא הייתה קיימת אפשרות כזאת, וכאשר מאן אונן לקיים את חובתו לתמר אשת אחיו נענש מידי האל: "וירע בעני ה' אשר עשה וימת גם אתו". לפי המעשה וסיומו ובהתחשב במקורו של החוק קניין קרקעי נראה כי חובת היבם היתה במקורה חובה הנמשכת גם על אביו של המת או על חמה של האלמנה ולא רק על אחיו, במקרה זה על יהודה. נוהג זה מקביל לנוהגי היבם באשור ובכנען: "ויכר יהודה ויאמר צדקה ממני כי על כן לא נתתיה לשילה בני ולא יסף עוד לדעתה".

מהמעט שניתן לדלות על מנהג היבם במגילת רות, מתחזק הרושם כי היבם היה מנהג מקובל בין כל עמי האזור: "ותאמר נעמי שבנה בנתי למה תלכנה עמי העוד לי בנים במעי והיו לכם לאנשים". מדברי נעמי לכלותיה המואביות עולה כי מנהג היבם היה מקובל וידוע גם במואב.

בספר דברים כ"ה פסוקים 5-11 מופיע לראשונה ובפעם היחידה חובת היבם בעיצובה המשוכלל ביותר כחוק מחייב. ובצמוד לחוק מופיעה הדרך החוקית להיחלץ ממנו. החוק מנוסח כחוק (קזוארתי) אזרחי חברתי מסודר, בתוך קובץ חוקים רשמי בממלכת יהודה: "כי ישבו אחים יחדו ומת אחד מהם ובן אין לו לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר יבמה יבא עליה ולקחה לו לאשה ויבמה והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת ולא ימחה שמו מישראל ואם לא יחפץ האיש לקחת את יבמתו ועלתה יבמתו השערה אל הזקנים ואמרה מאן יבמי להקים לאחיו שם בישראל לא אבה יבמי. וקראו לו זקני עירו ודיברו אליו ועמד ואמר לא חפצתי לקחתה ונגשה יבמתו אליו לעני הזקנים וחלצה נעלו מעל רגלו וירקה בפניו וענתה ואמרה ככה יעשה לאיש אשר לא יבנה את בית אחיו ונקרא שמו בישראל בית חלוץ הנעל".

מעובדו הסופי של החוק בספר דברים, ניתן להבין את המתחייב מחוק היבם הישראלי:

- החוק מחייב את אחי הבעל בלבד
- החוק מחייב תמיד את הבכיר שבהם (לשאת לאישה את אלמנת אחיו)
- החוק מחייב ללדת איתה לפחות בן אחד (במטרה להקים את שמו של המת)
- האחים אמורים לגור איש בקרבת אחיו ("כי ישבו אחים יחדו")

מסקנות ראשונות

העובדה שחוק היבם אינו מוזכר בקבצי חוקים אחרים בכל המקרא, והעובדה שאין בו לכוהנים (שהם הסמכות הדתית) כל זכות שיפוטית, יכולה להצביע על האפשרות שהיה זה מנהג כנעני מקובל שהשתכלל והשתרש בין שבטי ישראל, ובשלב מאוחר קיבל תוקף כחוק אזרחי בממלכת יהודה.

מנהג החליצה

הדרך להיחלץ מחובת הייבום, במקרה של סירוב לקיים את החובה, היא מנהג החליצה. מנהג החליצה מופיע בצמוד לחובת היבם בספר דברים בלבד, ואין לו אח ורע במקרא או במקורות אחרים - פנימיים או חיצוניים.

נראה כי אפשרות זו להיחלץ מחובת היבם היא תוספת מאוחרת ובאה כהקלה משמעותית בחובת היבם, ויתכן כי היא התאמה ישראלית הבאה להתאים את הסתירה והניגוד שמעורר חוק היבם בכלל, ובמנהג הנמשך לאבי המת - בפרט, המתנגש באיסור על גילוי עריות: ויקרא י"ח, 15 - "ערות כלתך לא תגלה אשת בנך הוא לא תגלה ערותה. ערות אשת אחיך לא תגלה ערות הוא".

הדרך להיחלץ מחובת היבם מפורטת בספר דברים והיא כוללת מספר תנאים ומעשים:

- טקס רשמי לא דתי הנערך בפני זקני העיר (רשות שיפוטית ראשונית)
- הצהרה מפי האח על סירובו לקיים את חובתו כלפי אחיו (בנוכחות זקני העיר)
- חובת זקני העיר לשכנעו ולהטיף לו למלא את חובתו כלפי אחיו
- במקרה והוא עומד בסירובו היבמה (האלמנה) חולצת את נעלו (של האח)
- יורקת בפניו בפומבי
- הסרבן מגונה ומוכרז מכאן והלאה הוא וביתו כבית חלוץ הנעל

בין מגילת רות למנהג היבם והחליצה

עיון במגילת רות יוכיח כי למרות הרושם הכללי המתקבל מקריאת המגילה אין בה כל תאור על מנהג החליצה או היבם בישראל. ואת זאת ניתן ללמוד בצורה חד משמעית מתוך דברי נעמי לשתיה כלותיה במעמד הפרידה: **"העוד לי בנים במעני והיו לכם לאנשים שבנה בנותי לכן כי זקנתי מהיות לאיש כי אמרתי יש לי תקוה גם הייתי הלילה לאיש וגם ילדתי בנים הלהן תשברנה עד אשר יגדלו הלהן תעגנה לבלתי היות לאיש"**.

מדברי נעמי ברור מעבר לכל ספק כי אין ולא יכול להיות יבם לאף אחת משתי כלותיה המואביות. לכן ברור כי כל המתואר לאחר מכן בהמשך המגילה אין לו קשר ליבם ולחליצה ומעשה בעז בשער בית לחם אינו חליצה ואינו יבם.

לאורך כל המגילה מוגדר בעז כגואל או כמודע. בשום מקרה הוא אינו מתואר במגילה כיבם ונראה כי נוצר בלבול וערבוב של שני מושגים: **גואל ו - יבם**.

את קרבתו המשפחתית של בעז למשפחת אלימלך, בעלה המת של נעמי, ניתן לשער לפי מספר נתונים הנמצאים במגילה והם:

א. בעז לא היה אח למחלון או לכליון וגם לא לאלימלך בעלה של נעמי (אחרת הייתה חלה עליו חובת היבם כלפי נעמי).

ב. הגואל המכונה במגילה פלוני אלמוני שהיה בעל קירבת דם הדוקה יותר למשפחת אחימלך אינו חייב ביבם כלפי נעמי ובוודאי לא כלפי כלתה המואבייה. ואם עליו (פלוני אלמוני) לא חלה חובת היבם כלפי נעמי האלמנה קל וחומר לגבי בעז הבא אחריו בסדר. מכאן שאינו אפילו בדרגת אח לאלימלך:

רות ג' 12 - "ועתה כי אמנם כי גאל אנכי וגם יש גאל קרוב ממני".

רות ד' 1 - "ובעז עלה השער וישב שם והנה הגאל עבר אשר דבר בעז ויאמר סורה שבה פה פלוני אלמוני ויסר וישב".

ג. הקרבה האפשרית ביותר של הגואל (פלוני אלמוני) לאלימלך היא שהוא בן לאחד מאחיו של אלימלך, אם בכלל. במקרה כזה אין עליו כל חובת יבם ולכן יש לו זכות ראשונים לגאול את חלקת השדה של אלימלך (לפי חוקי הגאולה), ובוזה הוא קודם לבעז: "כי אין זולתך לגאול ואנכי אחריך".

ד. אם נוסיף לכך את העובדה שבעז אינו מכיר את הגואל בשמו וקורא לו פלוני אלמוני הרי ברור כי בועז מתרחק מהמעגל המשפחתי הקרוב של משפחת אלימלך עד כדי בן לאותו עיר או לאותו שבט.

המעשה הנראה כחליצה במגילת רות שונה תכלית שינוי בהשוואה לחוק בספר דברים:

א. הזקנים נקראים לשבת כעדים ולא כשופטים: רות ד' 2 ורות ד' 11-10 - "עדים אתם היום ויאמרו

כל העם אשר בשער והזקנים עדים".

ב. הזקנים נקראים ע"י בועז ולא ע"י האלמנה כמתבקש מהחוק וממטרתו:

רות ד' 2 - "ויקח עשרה אנשים מזקני העיר ויאמר שבו פה וישבו".

ג. הנושא העולה בפני הזקנים הוא ענין מכירתו של שדה אלימלך: רות ד' 3 - "ויאמר לגאל:

חלקת השדה אשר לאחינו לאלימלך מכרה נעמי השבה משדה מואב" - אין קשר ליבם או לחליצה והגואל אינו מסרב למלא את חובתו נהפוך הוא: "ויאמר אנכי אגאל".

ואז מופיע התנאי לגאולת השדה: **"ויאמר בעז ביום קנותך השדה מיד נעמי ומאת רות המואביה אשת המת קנית להקים שם המת על נחלתו"**.

כלומר, האפשרות לקיים את גאולת השדה מותנית בתנאי להקמת שם למת ללא קשר לחוק

היבם. תשובת הגואל לתנאי הנוסף היא: "ויאמר הגואל לא אוכל לגאול לי פן אשחית את נחלתי". הגואל אינו יכול לעמוד בתנאי הנוסף שמשמעותו לשאת מואביה לאישה: "ויאמר הגואל לבעז קנה לך וישלוח נעלו".

ואז נותר בעז היחיד המוכן להשחית את נחלתו, כלומר לשאת מואבייה לאשה: רות ד' 8 - "ויאמר בעז לזקנים וכל העם עדים אתם היום כי קניתי את כל אשר לאלימלך ואת כל אשר לכליון ומחלון מיד נעמי. וגם את רות המואביה אשת מחלון קניתי לי לאשה להקים שם המת על נחלתו ולא יכרת שם מעם אחיו ומשער מקומו".

ד. שליפת הנעל של הסרבן נעשית כאן ע"י אחד מהמתדיינים ולא ע"י היבמה (שאינה נוכחת כלל).
ה. אין יריקה ואין הכרזה כבית חלוץ הנעל כנדרש לפי החוק.

מסקנות

החל בדברי נעמי לכלותיה ועד לשליפת הנעל המזלזלת של בעז או של הגואל האמיתי, שבמקרה זה באה להוכיח זלזול והשפלה כלפי המואבייה (כמו בתהילים ס' 10 ובעמוס ב' 6) שנקנתה היא ואדמתה בלא כסף, כל המתואר במגילה הוא ספק גאולת קרקע ספק קניה באונס לפי הדין המובא בספר ויקרא כ"ה 25.

נראה כי חוסר הבנה של מגילת רות ויעודה הם שהובילו את חוקרי המקרא ופרשניו לראות מהרהורי ליבם במעשה שעטנו יבם וחליצה.

כאמור נכתבה רות כמגילת יוחסין רשמית של מייסד בית המלוכה החדש (בית דוד), שקם על פני הריסותיו של בית מלוכה קודם בית שאול, ואין ספק כי לאחר שהתמלך על ישראל ביקש לעצמו שושלת יוחסין בהתאם למעמדו החדש כמלך בישראל. לשם כך שוכתב ושופץ מוצאו המואבי ומעמדו הנחות במסמך רישמי - מגילת רות - הקושר את מוצאו של המלך לאחת ממשפחות יהודה, ששמה וזכרה אבד אי שם בשדות מואב. הקשר לשבט יהודה נמצא בדמותו של בעז, כשמו כן הוא - עמוד תמך ומשענת איתנה (מלכים א' ז' 21), שעליו השעין הסופר המקראי, בעזרת תענוע ספרותי, את מוצאו המפוקפק של מייסד בית המלוכה.

- פורסם באתר www.biblewalks.com במאי 2007
- כל הזכויות שמורות למחבר אברהם לב